

Družbena zavest in gospodarska kriminaliteta

Stanko Pihler*

Odveč je dokazovati vpliv družbene zavesti¹ v celoti, pa tudi njenih posebnih oblik,² na ravnanje družbenih skupin in posameznikov. Družbena zavest je sicer odsev objektivnih okoliščin družbenega življenja, vendar tudi sama močno vpliva na družbene procese in druge družbene pojave.³

Pri proučevanju vzročnosti gospodarske kriminalitete je poudarjen pomen nekaterih oblik družbene, predvsem pa moralne zavesti. Te oblike skupaj z drugimi dejavniki pomenijo, oziroma bi v določenih objektivnih razmerah lahko pomenile močan **subjektivni dejavnik** te vrste asocijalnega ravnanja.

Ta zavest seveda nastaja in obstaja v splošnih objektivnih danostih in nasprotjih družbenega življenja, ki jih lahko razumemo kot **objektivne, prvotne in izvirne** dejavnike gospodarske kriminalitete. Ti dejavniki na gospodarsko kriminaliteto vplivajo in jo delno sooblikujejo. Prav tako pa gospodarska kriminaliteta kot razmeroma samostojna družbena moč vpliva na odklonskost v gospodarskem življenju sploh, posebno pa še glede na družbeno lastnino. Vendar je družbena zavest kot izrazito dinamična kategorija povezana še z vrsto drugih dejavnikov družbenega življenja, ki sami zase niso (bistveno in neposredno) povezani z gospodarsko kriminaliteto, se pa prek družbene zavesti v konkretnih družbenih danostih lahko z njo povežejo.

* Stanko Pihler, mag. znanosti, višji raziskovalec, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.

¹ O pojmu družbene zavesti glej Zvonarević M., Socijalna psihologija, str. 403 in naprej.

² O raznih oblikah in pojmovanjih družbene zavesti glej op. 1, str. 406—412; o razvoju družbene zavesti str. 412—414.

³ Posebno za vpliv moralne zavesti glej Lukić R., Sociologija morala, str. 445 in naprej ter str. 536 in naprej.

⁴ Družbena zavest obsega predvsem nekatere vrednostne usmeritve, ki vplivajo na ravnanje ljudi. Ta zavest o vrednotah je najpomembnejša sestavina človekovega ravnanja. Obstajajo razni tipi človekove zavesti in mogoče je, da se isti družbeni pojavi različno vrednotijo. Nasprotje med posameznimi tipi zavesti je objektivno določeno, je pa s stališča družbenega življenja kot tudi s kriminološkega stališča nezaželeno. Toda to je nujno in gre bolj za vprašanje obsega kot pa za obstoj. Sploh pa že sam obstoj različnih oblik družbene zavesti kaže na različne vrednostne usmeritve družbenih nosilcev te zavesti.

⁵ Treba je omeniti, da različne oblike družbene zavesti različno vplivajo na posamezno vrsto kriminalitete. Tako bi morali tudi ta zorni kot vzročnega proučevanja kriminalitete opazovati po njegovi fenomenološki strani, fenomenološki tako v smislu oblik

Zato je pri razčlembi vzrokov gospodarske kriminalitete nemogoče zanemariti ta dejavnik družbenega ravnanja in tudi kriminalnega ravnanja v gospodarstvu. Družbena zavest vpliva na človekova stališča, osebne in kolektivne določilnice vedenja, torej na vrednostne usmeritve, ki so pomembne tudi za odklonsko ravnanje.⁴

Pri raziskovanju gospodarske kriminalitete se pri nas posebno poudarja pomen moralne zavesti.⁵ V naši sociologiji in delno tudi kriminologiji se je v tej smeri veliko razpravljalo, in sicer o razmerju moralne zavesti do družbene lastnine oziroma napada na družbeno lastnino in o njenem varstvu.⁶ V zvezi s tem je bilo opravljenih tudi nekaj empiričnih raziskav.⁷ Pomen teoretičnih razprav in empiričnih raziskav je zelo velik a še vedno nezadosten. Poleg tega so teoretične razprave večkrat temeljile na vtisih, včasih celo površnih in enostranskih, brez močnejše dejanske podlage. Empirične raziskave pa so operirale z majhnimi vzorci in omejenimi cilji. Moralna zavest pa tudi ni edina oblika družbene zavesti, ki je pomembna za razumevanje gospodarske kriminalitete v naši družbi. Povedati je treba tudi to, da je pri nekaterih piscih (predvsem etikih in sociologih) opaziti prizadevanje pojasniti vse oblike kriminalnega ravnanja v gospodarstvu samo z določenimi moralno negativnimi pojavi v naši družbi. Ti pisci navadno spadajo v skupino, ki o gospodarski kriminaliteti govori na podlagi vtisov.⁸

kriminalitete kot tudi v smislu oblik družbene zavesti in pa tudi v njihovi medsebojni povezanosti. Vendar je ta povezanost slabo raziskana in je o tem vprašanju težko kaj reči.

⁶ Pri nas je bilo o moralni zavesti že precej napisanega in povedanega. Zanimivo je, da skoraj ni prispevka, kjer ne bi bilo vsaj delno kaj rečenega tudi o praktičnih posledicah nekaterih moralnih stališč ali tipov morale za razne oblike napadov na družbeno lastnino.

⁷ Med našo teoretično in našo empirično znanostjo o morali je veliko neskladje; prva je razvita, druga pa je šele na začetku svojega razvoja. To je vsekakor treba povezati tudi z dejstvom, da so raziskave te vrste po svoji vsebini raziskave vrednostnih sodb in stališč, to pa so metodološko najtežje raziskave v družbenih vedah (glej eno zadnjih, sicer nepopolnih bibliografij del o morali pri nas: Marksistička misao, 1976, št. 5, str. 273—286).

⁸ To se da ugotoviti, če se razčlenijo številne razprave in posebni zapisi o morali, ki so bili pri nas izdani v zadnjih 15 letih, pa tudi številni zapisi in razprave o družbeni razplastenosti, družbenih nasprotjih, družbeni neenakosti, birokraciji, tehnokraciji, oblikah človekove odtujitve in podobno, kar vse je izšlo po raznih časopisih in drugih publikacijah s sociološko, politološko in filozofsko usmerjenostjo.

Tu ne moremo obravnavati te zelo široke snovi in možnosti vplivanja družbene zavesti na gospodarsko kriminaliteto, kajti za to je potrebna posebna in širša obravnava. Pokazali bomo na nekatere dejavnike, ki so bistveni za razumevanje dela vzročnosti gospodarske kriminalitete.

S stališča predmeta, ki nas zanima, bomo družbeno zavest pregledali v njenih treh oblikah: **moralna zavest**, **politična zavest** in **pravna zavest**. Druge oblike družbene zavesti so s stališča razmerja do družbene lastnine in do njene varstva nepomembne ali manj pomembne.

Kadar govorimo o omenjenih oblikah družbene zavesti in o njihovem mogočem vplivu na gospodarsko kriminaliteto oziroma na varstvo družbene lastnine pred to vrsto kriminalitete, se to vprašanje ipso facto veže z vprašanjem izdelanosti sistema **družbene odgovornosti** za družbeno lastnino v naši družbi. Glede na tri omenjene oblike družbene zavesti kot tudi glede na obstoj ustreznih družbenih norm, ki so formalni izraz konkretnih oblik družbene zavesti, ločimo v zvezi z družbeno lastnino tudi tri vrste odgovornosti, ki se vklaplja v gospodarska razmerja: moralna, politična in pravna odgovornost. Od stopnje njihove razvitosti oziroma od stopnje razvitosti in ustreznosti veljavne družbene zavesti, ki je izražena v omenjenih oblikah, je deloma odvisna tudi stopnja varnosti družbene lastnine, ki deluje v gospodarskem procesu. Kadar govorimo o družbeni zavesti, se takoj postavi tudi vprašanje **zavesti odgovornosti** in vprašanje uresničevanja te zavesti. To je samo drug izraz za eno najpomembnejših, če že ne za sploh najpomembnejšo plat družbene zavesti. Drugo brez drugega je nemogoče razumeti: niti določene oblike odgovornosti brez določene oblike družbene zavesti (npr. moralne, politične in

pravne) niti določene oblike družbene zavesti brez določene oblike družbene odgovornosti (npr. moralne, politične in pravne odgovornosti).⁹ Kadar govorimo o moralni, politični in pravni zavesti, govorimo tudi o moralni, politični in pravni odgovornosti.¹⁰ Kakor so med seboj povezane te vrste družbene zavesti, so med seboj povezane tudi ustrezne oblike družbene odgovornosti. Za varstvo družbene lastnine pred prestopnim ravnanjem v gospodarstvu je pomembno, da se izoblikuje in utrdi predvsem pozitivna **moralna zavest** o tej lastnini. To je pomembno ne samo zato, ker ta zavest zelo močno vpliva na politično in pravno zavest ter s tem neposredno omogoča uresničevanje določene politike in uporabo določenega pravnega sistema glede družbene lastnine, temveč je pomembno predvsem zato, ker so ukrepi moralne narave najmočnejši in najbolj samostojni družbeni ukrepi in so glede na to tudi učinkovitejši kakor vsi drugi, tako tudi pravni.¹¹

Naša družba se glede varstva družbene lastnine v gospodarskem procesu in gospodarskih razmerjih posebej zanima za to plat vzročnosti gospodarske kriminalitete in to plat izoblikovanja varovalnega mehanizma,¹² kajti družbeni zavesti in njenemu oblikovanju v zvezi z družbeno lastnino se pripisuje izjemen pomen; to je v skladu s celotnim kompleksom naše družbene in gospodarske ureditve. Torej ni naključje, da sta nova ustava in Zakon o združenem delu, ta temeljna pravna predpisa, prinesla vrsto določb, s katerimi se hoče neposredno določiti, usmeriti, podpreti in razvijati določena socialistična morala, ki je najprimernejša za varstvo temeljnih vrednot naše družbe — za varstvo samoupravljanja in družbene lastnine.¹³ Toda ta, v naših veljavnih predpisih poudarjena pravno-normativna silnica¹⁴ je hkrati tudi dokaz nekega po-

⁹ To je tudi logično razumljivo: vsak je že po sebi odgovorna oseba, vsaka odgovorna oseba se mora svoje odgovornosti zavedati, kajti šele taka oseba je odgovorna kot oseba. Odgovornost je izraz njene svobode, vendar v absolutnem pomenu tudi izraz njene nesvobode. Nasprotje prvi tezi je teza, da se vsaka zavest lahko veže samo z osebo, ta pa je spet že sama po sebi odgovorna.

¹⁰ Odgovornost lahko razumemo v dveh pomenih: kot pojmovanje (zavest v ožjem pomenu) odgovornosti, pojmovanje potrebe odgovornega razmerja, in kot odgovorno ravnanje glede na zavarovano vrednoto, to je kot **ideja** in kot **praxis**. S stališča družbene zavesti, o kateri tukaj govorimo, sta pomembna oba pomena.

¹¹ O naravi moralne sankcije glej Lukić R., omenjeno delo, str. 117; o razmerju med moralo, pravom in politiko glej Pavičević V., Osnovi etike, str. 154—167; o pomenu morale v našem sodobnem sa-

moupravnem pravu glej Hristov A., Moralne norme i samoupravna demokratija udruženog rada, str. 47—55.

¹² Tudi družbena zavest se namreč lahko po eni strani (v svoji negativni določitvi) pojmuje kot vir gospodarske kriminalnosti, po drugi strani (v svoji pozitivni določitvi) pa kot oblika varstva pred gospodarsko kriminaliteto.

¹³ Nadrobnejšo in teoretično zasnovano razčlenbo nekaterih določb Ustave iz leta 1974 glej Pavičević, V., Osnovna načela socijalističnog morala, str. 5—45; o nekaterih moralnih vprašanjih glej omenjeno delo A. Hristova.

¹⁴ Čeprav so resnične možnosti vpliva prava na moralno bolj omejene, kot je videti, so te silnice v nekaterih naših temeljnih predpisih precej poudarjene. Čeprav so po svoje pozitivne, lahko pripeljejo tudi do za pravo nezaželenega pojava — do večjega poudarjanja njegove deklarativnosti.

membnega dejstva. Gre namreč za to, da naša družbena in predvsem moralna zavest glede družbene lastnine še ni ustrezna in je v nekaterih območjih družbenega življenja še vedno tudi zelo daleč od tistih družbenih zahtev, ki so postavljene pred osebe, ki gospodarijo z družbeno lastnino, pa tudi daleč od družbenih potreb po določeni stopnji družbene zavesti, ki bi bila normalna v razvitem samoupravljanju in v celoti izdelane in uresničene družbenolastninske oblike.

Zato je treba podati vsaj nekaj dejstev iz našega družbenega življenja, ki ponazarjajo prejšnjo trditev in kažejo na vzročno povezanost nekaterih, v naši družbi še vedno živih pojavov, ki s svoje strani spet kažejo na resna nasprotja in s tem tudi spopade med načelno izdelanimi, zgodovinsko določenimi in razvijajočimi se načeli na eni strani ter delom družbene prakse na drugi strani.

Ta zavest ima svojo moč in deluje na prestopno ravnanje v gospodarstvu. Čeprav so nova razmerja, ki sta jih prinesla ustava iz leta 1974 in Zakon o združenem delu iz leta 1976, po pravni in ideološki plati odločno prelomila z nekaterimi konceptijami, ki so tuje našim družbenim potrebam in ciljem in ki so se razmahnile v neki fazi našega družbenega razvoja ter se s tem kazale tudi v območju družbene zavesti, bi bila popolna apologetika in nematerialistično lotevanje pojava, kot je gospodarska kriminaliteta, če bi trdili, da ti pojavi že s samim sprejetjem ustave in zakona niso več živi in opazni v sedanjosti in da zato ne delujejo tudi na nekaterih točkah alokacije družbene lastninske mase in tako prispevajo k nezaželenemu odtujevanju združenega dela, še posebno, ker so nekatere objektivne okoliščine, določene s sedanjo stopnjo zgodovinskega razvoja naše družbe in gospodarstva, še vedno dejavnik mogoče ponovitve takih silnic.

¹⁵ Zanimivo je stališče, delno oprto na nekatera pojmovanja Maxa Webera, da je v bistvu »vsak gospodarski proces, ne glede na to, kakšen red postavlja, razen komunističnega, po svoje nemoralen in se moralno obsoja s stališča ene ali več moral. Nemoralen je, ker človeka sili, da se do drugega človeka ne vede kot človek temveč kot nižje bitje — sili ga namreč, da mu ne da tistega, kar mu je potrebno«, in sicer zaradi omejenosti gospodarskih dobrin. »Zato se v gospodarski morali največkrat tudi kažejo tiste morale, ki se imenujejo maksimalne (poleg dejanskih, pozitivnih, minimalnih), ki pa so zato pogosto utopične.« (Lukić R., omenjeno delo, str. 458).

O razmerju med etiko in gospodarsko dejavnostjo, še posebno o nasprotjih med gospodarskimi in etič-

a) Lastnosti moralne zavesti in njen vpliv na gospodarsko kriminaliteto

Kot gospodarska in lastninska razmerja vplivajo na družbeno moralo,¹⁵ tako tudi moralna zavest vpliva na njih. »Čeprav moralna zavest nesporno izhaja iz gospodarske sestave družbe, nastopa kot (razmeroma) samostojna družbena moč z veliko močjo in vztrajnostjo, neprimerljivo s katerim koli drugim območjem družbene zavesti.« »Kot je res, da s subjektivnim menjanjem moralne zavesti ni mogoče spremeniti sveta (kar je vsebina »moralizatorstva«), je tudi res, da brez angažiranja moralne zavesti ni mogoče ničesar spremeniti niti v dejanskem svetu.«¹⁶

Kadar govorimo o vplivu moralne zavesti na družbeno življenje, se to nanaša predvsem na vpliv moralne zavesti na lastnino, ker je bila vedno ena »najpomembnejših moralnih norm norma spoštovanja tuje lastnine, norma njene visoke moralne vrednosti«. Moralno varstvo lastnine, tako na proizvodnih sredstvih kot še bolj na porabnih sredstvih, ki so nujna za obstoj, spada med najmočnejše moralno varstvo nasploh. Nujnost tako močnega varstva je »nedvomno odvisna tudi od moči napada na lastnino, od ostrine boja gospodarskih interesov zanj.«¹⁷ To velja za vsako dominantno, to je resnično izdelano in sprejeto lastninsko obliko v konkretni družbi.

Danes se dosti piše o »moralni krizi«, o hitrih družbenih spremembah, ki so to »krizo« izzvale, dalje o tem, da so ti procesi živi tudi še v naši družbi; pri vsem tem se omenja vrsta dejstev iz našega družbenega in gospodarskega življenja, ki naj bi dokazovala tezo o »krizi«. Zdi se nam, da so ta mnenja samo delno pravilna in da gre prej za **preoblikovanje** morale in za obstoj različnih vrst moralne zavesti, ki so si včasih, med seboj izrazito nasprotni. To se zaradi vrste vzrokov izraža tudi v naši družbi, k čemur pripomorejo

nimi načeli v socializmu, predvsem v zvezi z negativnimi etičnimi implikacijami, ki nastanejo z birokratskim, centralističnim načrtovanjem, blagovne proizvodnje, stopnje dovoljene tolerance pri nastajanju gospodarske neenakosti med posamezniki, skupinami ali posameznimi deli gospodarstva, pa tudi v zvezi z uporabo birokratsko-etatičnih in blagovnodenarnih metod v gospodarjenju itd., je pri nas izčrpno pisal I. Maksimović (»Ekonomsko teorija i etika u socijalističkom društvu«, »Socijalizam i ekonomsko-etički problemi«, Ekonomski problemi i etičke implikacije«).

¹⁶ Majer, B., O društvenoj ulozi moralne svesti, str. 78.

¹⁷ Lukić, R., omenjeno delo, str. 552.

tudi visoke moralne preference socialistične družbe, ki se še posebno nanašajo na moralna stališča do družbene lastnine in samoupravljanja.¹⁸

V nekaterih zapisih o stanju moralne zavesti v naši družbi je veliko pretiravanja, moraliziranja, etičnega voluntarizma, enostranskosti v ocenah, nezgodovinskosti, improvizacij, delnega in impresionističnega lotevanja pri moralnem fenomenu, ki je do danes empirično zelo slabo raziskan.¹⁹ Tako lotevanje je torej nesprejemljivo, kot je nesprejemljivo tudi tako lotevanje (delno živo pri politologih), ki zamenjuje družbene ideale in želje z resničnostjo. Ne zaveda se (ali se noče zavedati) dejstva, da naši samoupravni družbi »ni potrebna samo nova moralna praksa, ki bo neposredno vtkana v vsakdanje reševanje težav in nasprotij«. ²⁰

Čeprav je res, da je bilo v naši etični teoriji tudi preveč poudarjanja vpliva moralne zavesti na gospodarsko življenje in na ogrožanje družbene lastnine v gospodarskem procesu pa tudi pri ugotavljanju te zavesti,²¹ se moramo zavedati nekaterih s stališča varstva družbenega gospodarstva in nezakonitih napadov na družbeno lastnino, ki deluje v gospodarskem procesu, zelo pomembnih dejstev glede moralne zavesti in te temeljne pravne in etične vrednote naše družbe. Razni moralni odkloni, ki jih v naši družbi sre-

¹⁸ O moralnih preferencah v naši družbi glej J. Županov in D. Tadić, »Standard, aspiracije i društvena norma«, str. 62—64.

¹⁹ Delno kritiko nekaterih dosedanjih lotevanj pri vprašanju morale pri nas je podal M. Petrović (»Poraz teorije etičkog socijalizma«, str. 56—68).

²⁰ Majer, B., Moral i revolucija, str. 26.

²¹ Tako preveliko poudarjanje se je pokazalo predvsem v kriznem obdobju naše družbe, ko je bila odklonkost v gospodarskem življenju bolj poudarjena, in sicer od dela naše humanistične inteligence, zbrane okrog nekaj filozofsko-sociološko-politoloških časopisov, ki so etičnim vprašanjem posvečali poudarjeno pozornost. V vsej množici teh zapisov se lahko opazi velika čustvenost, enostranskost in površno posploševanje. Danes to lahko dobro vidimo. Toda kljub takim enostranskostim in prevelikemu poudarjanju nekaterih dejstev oziroma njihovega pomena kot tudi pojavov in procesov (predvsem diskusije o moralnih platih tržnega gospodarstva in odklonkosti v zvezi z njim) jim je treba priznati, da so poudarili potrebo in pomen etičnega lotevanja pri naših družbenih razmerjih in vprašanjih, še posebno pri tistih, ki so v zvezi z varstvom družbeno-lastninskega razmerja predvsem v gospodarskih procesih.

čamo²² kot posledico vrste nasprotij v njeni sestavi in gibanju, se najhuje kažejo v gospodarskem življenju in v razmerju do družbene lastnine.

Moralna zavest se je v naši družbi v povojnem obdobju pod vplivom gospodarskih in družbenih tokov zelo spreminjala.²³ Sledila je hitrim in revolucionarnim spremembam, vendar ne ustrezno in z isto hitrostjo, ter je — postavljena v neko kulturno-zgodovinsko, družbeno in duhovno strukturo, polno nasprotij — tudi bila in je delno še sama sebi izrazito nasprotna. Ta nasprotja se poudarjeno izražajo v prestopnih dejanjih do družbene lastnine.

Treba je videti, kakšna je sestava naše družbene moralne zavesti in toto, in sicer v obsegu, v katerem je to mogoče videti glede na stopnjo njene raziskanosti. V stališčih o tem, katere vrste moralne zavesti lahko srečamo v naši družbi, je naša teorija glede nekaterih pomembnejših tipov te zavesti skoraj enotna. Vprašanje je samo, katere oblike te zavesti so vraščene v omenjeno sestavo (včasih so razlike v stališčih bolj terminološke narave) in katero mesto oziroma vlogo imajo posamezne oblike.

Katero koli izmed teh izhodišč sprejmemo, je jasno, da je sedanja sestava moralne zavesti s stališča varstva družbenega premoženja zelo neprimerna, kajti številne vrste moralne zavesti so že same po sebi namerjene zoper družbenolast-

²² O povečanju moralnih (in pravnih) deliktov na gospodarskem območju smo začeli pri nas bolj odprto in intenzivno govoriti in pisati okrog leta 1962. Lahko rečemo, da te razprave tečejo z manjšimi presledki na raznih ravneh in ob raznih priložnostih še danes. Med prvimi prizadevanji na tem torišču je treba postaviti na vidno mesto dve diskusiji: »Ekonomija i moral«, Gledišta, 1963, št. 3, str. 5—28; potem diskusija ob VII. kongresu ZKJ z naslovom »O socijalističkom moralu«, od marca do oktobra 1964, izdana kot zbornik del, Beograd 1965, str. 1955. Potem je treba omeniti tematske številke dveh filozofskih časopisov: »Socijalizam i etika«, Praxis, 1966, št. 4—6, str. 477—570, »Homo oeconomicus i humanizacija društva«, Filozofija, 1967, št. 4, str. 5—126. Izmed najnovejših prizadevanj je treba omeniti temeljno temo časopisa Marksistička misao, 1976, št. 5, str. 7—70, z naslovom »Moral i etička misao jugoslovenskog društva«.

²³ Pri naši družbi lahko zelo lepo raziskujemo vpliv posameznih družbenih dejavnikov na moralo. Kot v kakem dobro postavljenem laboratoriju lahko od revolucije spremljamo, kako se s spremembo družbe in seveda predvsem njene gospodarske podlage spreminja tudi moralo. »S sociološkega stališča je najpomembnejše, da se razmeroma lahko odkrijejo zakonitosti teh sprememb in izločijo njihovi vzroki«. (Lukić, R., O stanju moralne svesti u našem društvu, str. 16).

ninsko razmerje. Položaj je toliko težji, ker sedanje strukture moralne zavesti ni mogoče v celoti tako lahko in tako hitro premagati. Morala se namreč ne spreminja tako hitro kot nekatere druge oblike družbene zavesti.²⁴ Ta heterogenost moralne zavesti se »lomi« skozi številne osebe, nosilke odgovornih zadev pri gospodarjenju z družbenim premoženjem in pri usmerjanju družbenega gospodarskega procesa, a te osebe se tega navadno niti ne zavedajo.

Druga temeljna lastnost našega moralnega položaja je v določeni **moralni dvojnosti**. »Priznava se maksimalna, visoka morala, se hvali in v besedah celo sprejema, se pridiga itd., vendar se praksa drži nižje morale. Zato se ljudje počutijo moralno razdvojeni, nedosledni in iz tega lahko nastane moralna kriza osebnosti.« »Zdi se, da je neskladje med tema dvema moralama celo močnejše kot v drugih družbah«, kajti zahteve socialistične in komunistične morale so dosti večje in bolj obvezujejo. To se še posebno izraža v **gospodarskem območju**, v območju družbeno-lastninskih razmerij, kar »kaže na neujemanje med besedami in dejanji, med prepričanjem in vdanostjo idealu ter bolj ali manj nehotenim, pod pritiskom okoliščin nasprotnim ravnanjem.«²⁵

Poleg močnega nastopanja socialistične samoupravne morale, ki pa je še vedno na stopnji na-

stajanja in oblikovanj in ki je že per definitionem pozitivno usmerjena do družbene lastnine, so v naši sodobni družbi še vedno živi ostanki patriarhalne — tradicionalne morale in zasebnolastniške moralne zavesti.²⁶ Še vedno opazimo tudi žilavo navzočnost malomeščanske — filistrske morale,²⁷ ki se ob tržnih procesih in porabniški miselnosti,²⁸ vztrajno obnavlja. Še posebno je treba poudariti navzočnost birokratske in tehnobirokratske moralne zavesti, ki je nastopala v zvezi z industrializacijo in birokratizacijo družbe, predvsem v še ne tako davnem obdobju družbenega razvoja.²⁹ Omenimo lahko tudi razne druge tipe moralne zavesti v naši družbi (kmečka, živinorejska, razne mešane oblike itd.), vendar lahko vse te tipe uvrstimo med že omenjene.

Po razčlembah, s katerimi so pisci obravnavali te oblike moralne zavesti, lahko izpeljemo za predmet našega dela najmanj dva zanimiva splošna sklepa: prvič — vsi omenjeni tipi morale so bolj ali manj v nasprotju s socialistično samoupravno moralo in se najbolj izražajo v negativnem razmerju do družbene lastnine, ki je vpletena v gospodarski proces; drugič — vse oblike moralne zavesti so še vedno močno zakoreninjene v našem vsakdanjem življenju, tako da se bo morala nova moralna zavest, katere podlaga je samoupravna in družbenolastninska

²⁴ »Moralna zavest je oblika družbene zavesti, ki se zelo težko spreminja, ki ima glede na svojo podlago, svoje razmeroma (veliko) samostojnejše gibanje, kot druge njene oblike«. (Ž. Berisavljevič, O oblicima in promenama društvene svesti kod nas, str. 6.)

²⁵ Lukić, R., O stanju morala u našem društvu, str. 13.

²⁶ Zanimivo je stališče R. Lukića (loči se od stališč vseh naših etikov), da »socialistična morala pri nas ni slaba zaradi moči buržoazno-kapitalistične morale, temveč zaradi lastne nerazvitosti« in da pri nas buržoazna-kapitalistična morala pravzaprav niti obstajala — »obstajala je samo v neznatnih začetkih in daleč od tega, da bi bila prevladovala («Sociologija morala«, str. 152). Temu bi dodali samo eno trditev: dejstvo, da nismo »izživeli« klasične buržoazne morale, predvsem pri gospodarskih razmerjih (seveda je to v raznih naših območjih izraženo v različni stopnji), povzroča težave tudi pri oblikovanju nekaterih oblik nove, socialistične morale. Čeprav na prvi pogled nasprotujoča si trditev, je vendarle resnična. Omenimo samo, da se to dejstvo kaže predvsem na naši sodobni poslovni morali, ki ima tesne vezi s pravilnim delovanjem družbenega dela oziroma družbene lastnine, ki je vpletena v gospodarski proces.

²⁷ Ta oblika družbene zavesti je zelo močna. O njej se pri nas dosti govori in piše. Pokazali bomo samo na nekatere njene lastnosti, ki so pomembne

glede na predmet tega dela. Gre za drobnoračunarsko moralo, hudobno, egoistično, brezobzirno, izkoriščevalsko, sleparsko, špekulantsko, »moralo, ki je tako negativna, da je težko najti tudi eno samo pozitivno potezo« (Lukić), »brez čistih družbenih perspektiv, brez določenih in objektivno utemeljenih moralnih idej, ostro nasprotna socialistični morali in humanizmu« (Berisavljevič), s »privatistično usmerjenostjo do družbe in njenih dobrin« (Pešić), itd.

²⁸ O porabniški usmerjenosti in njenem vzponu pri nas pa tudi o splošnih posledicah glej S. Šuvar, Sociološki presjek jugoslovenskog društva, str. 154 do 160; dalje M. Popović in drugi, Društveni slojevi in društvena svest, str. 154—160.

²⁹ O birokratsko-tehnokratski morali je pri nas že veliko napisanega. Usmerjenost te morale k oblasti in hierarhiji, k strokovnosti in zaprtosti, učinkovitosti in operativnosti, z vsemi tistimi protisamoupravnimi lastnostmi je temeljna usmerjenost k premoženju. Družbena lastnina ji v danih okoliščinah še vedno nerazvitega samoupravljanja daje izredne možnosti, da osebni interes enači s splošnim, da načelo splošne smotrnosti enači (ali zamenjuje) z načelom (proti načelom) osebne smotrnosti (v bistvu sebičnosti), kar vse so posebne in poudarjene lastnosti te moralne zavesti. Če dodamo še splošni primitivizem številnih naših delovnih okoliščin, si lahko nekoliko predstavljamo tudi obseg njene navzočnosti in oblike njenega izražanja.

miselnost, še dolgo bojevati, da bodo prevladale tiste vrednote, ki jih priznava ona. Zato je smiselno sklepati, da bodo te spremljevalne oblike moralne zavesti, ki sicer počasi izginjajo, vendarle še delovale v smislu nezakonitih (nemoralnih) oblik ravnanja z družbeno lastnino.

Po mnenju številnih piscev se negativne strani raznih oblik moralne zavesti v naši družbi izražajo prav pri razmerju do družbene lastnine, in sicer predvsem v zvezi s tržnim gospodarstvom in številnimi nerešenimi gospodarskimi vprašanji družbe, čeprav drugače blagovno-dennarnega gospodarstva samega po sebi ne moremo gledati kot odklon od naših družbenih razmerij.

Vsa ta zmes raznih oblik moralne zavesti v naši družbi, ki je zgodovinsko določena od zapletenih družbeno gospodarskih procesov, se seveda neposredno kaže v gospodarski kriminaliteti in družbeni lastnini. Vidna navzočnost tradicionalnih moralnih predstav, katerih izvir je v družbenih razmerjih, ki so se stoletja oblikovala na podlagi zasebnih lastninskih oblik, kot tudi nekatere novejša ali najnovejša oblike birokratske in malomeščanske zavesti, ki se po eni strani nagibajo k tradiciji in privatizaciji, po drugi strani pa k centralizaciji in skupinsko-lastninskim silnicam — vse to ovira tisto temeljno nit naše moralne zavesti v nastajanju, ki temelji na novih vrednotah in katere izvir so družbenolastninska razmerja in samoupravljanje.

Še vedno nizke moralne norme glede družbene lastnine so torej posledica živosti močne zasebno-lastninske, tradicionalne in malomeščansko-birokratske morale.

Družbena lastnina že kot institucija terja zelo visoko socialistično samoupravno zavest, brez katere si je nemogoče misliti njeno normalno reprodukcijo in varstvo, kajti moralne skušnjave tradicionalne, birokratske in malomeščansko-filistrske zavesti v razmerah reprodukcije združenega dela pri sredstvih v družbeni lastnini so zelo velike. Zato je upravičena trditev, da je v naših razmerah socialistična morala sicer v temelju prevladala nekatere pomembnejše družbene institucije, ima pa še vedno nekaj šibkih točk. Verjetno je prva taka šibka točka prav ravnanje z družbeno lastnino. Že navadno opazovanje pa tudi nekatere raziskave³⁰ kažejo na

to, da je s sedanjo moralo bolj zavarovana zasebna lastnina kot pa družbena. »Napad na prvo se moralno strogo obsoja in praviloma pripelje do večjega ali manjšega izobčenja storilca iz normalnega družbenega okolja v katerem živi. Pri napadu na družbeno lastnino ni vedno tako. Tak napad se obsodi pravno pa tudi politično, toda moralna obsodba ni vedno dovolj velika. In prav moralno varstvo bi bilo neogibno in praviloma močnejše tako od pravnega kot tudi od političnega. Od tod primeri privatizacije družbene lastnine, skupinsko-lastninskega ravnanja, zlorab in poneverb, nemarnosti in malomarnosti pri njenem varovanju in ustvarjanju, primeri podkupovanja in podobno. Tisti, ki se moralno močno brani ukrasti iz tujega žepa neznatno vsoto, včasih brez sramu krade družbene milijone. Zato je treba moralnemu varstvu družbene lastnine posvetiti največjo pozornost.«³¹

Pomen moralne zavesti za varstvo družbene lastnine se vidi prav v poudarjeni navzočnosti tveganja za družbeno lastnino, ki deluje oziroma se oblikuje v gospodarskem procesu, in od tod tudi poudarjenih moralnih skušnjav glede njegovega nezakonitega prilaščanja.

V tesni zvezi z nizko splošno moralno zavestjo glede družbene lastnine je tudi nizka raven **poslovne morale** številnih naših gospodarstvenikov.

Poslovna morala je nedvomno ena izmed oblik morale, ni pa nujno, da že sama po sebi pomeni vir prestopkov. Vendar je lahko v spletu z drugimi dejavniki večkrat zelo tesno povezana z možnostmi malomarnega, neodgovornega in nezakonitega ravnanja v gospodarskem življenju (gospodarskih stikih). To lahko dobi tudi obliko kaznivega dejanja nevestnega poslovanja, lahko pa se tudi povezuje z vrsto drugih prestopkov in jih tako posredno tudi omogoča. Če se temu dodata še **neznanje** in **nestrokovnost** v delu naše gospodarske birokracije, pa tudi še vedno nizka kulturna raven, tedaj je predstava o mogočem škodljivem delovanju nizke moralne zavesti na normalno funkcioniranje in reprodukcijo družbene lastnine v gospodarstvu in glede njenega varstva še izrazitejša in popolnejša.

Zaradi poudarjenega pomena moralne zavesti v zvezi z gospodarjenjem in celotno reprodukcijo družbene lastnine bi morali v naši družbi začeti — bodisi z ustreznimi predpisi bodisi z

³⁰ Nadrobneje glej J. Stankovič in drugi, *Moralna svest* prema napadima na društvenu imovinu, str. 146 in naprej; glej tudi J. Stankovič, *Moral kao normativni izraz samoupravnog regulisanja odgovornosti*, str. 253—262.

³¹ Lukić, R., *O stanju morala u našem društvu*, str. 14. Podobno tudi Pavićević, V., *Smisao i vrednost revolucionarnog moralnog angažmana*, str. 154 do 155.

družbenimi akcijami — selekcionirati gospodarski kader, ki dela na pomembnejših, to je odgovornejših delovnih mestih, kader, ki ima najboljšo možnost ogrožati družbeno lastnino. Nekatere raziskave in tudi razna poročila inšpekcijskih služb in nekaterih državnih organov kažejo ne samo na osupljive primere kršitev teh predpisov ali družbenih dogovorov, temveč tudi na to, da so se nekatere delovne organizacije postavile v bran posameznikov, ki so bili celo kazensko odgovorni za razne zlorabe ali druge vrste deliktov v gospodarstvu.

Nezadostna moralna obsodba prestopnega ravnanja v gospodarstvu se je pri nas v preteklem obdobju kazala v pojmovanju posameznikov kot tudi posameznih samoupravnih organizacij združenega dela glede t. i. **koristnih malverzacij** kot oblik poslovnih dejavnosti. To je deloma odmevalo tudi v sodni praksi in sicer kot nekaznovanje ali milejše kaznovanje takih gospodarskih deliktov, ki so ne samo pravni, temveč predvsem hudi moralni prestopki. To je hkrati eden izmed dokazov, kako pri nas ne moremo v celoti spoznati posledic gospodarske kriminalitete. Nanjo se včasih gleda s klasičnim pravniškim razmišljanjem o potrebi »škode«, materialne škode, da bi sploh lahko govorili o gospodarskem deliktu. Ne uvidimo namreč širšega obsega posledic, ki jih izzove gospodarska kriminaliteta. Med temi posledicami zavzemajo poleg materialnih, družbenih, pravnih in političnih posledic, vidno mesto tudi **moralne posledice**. Po drugi strani srečamo v nekaterih sodnih primerih tudi tako obrambo obtoženih, ki se sklicujejo na moralo kapitalističnega gospodarstva in družbe. S tem se skušajo nekatera nezakonita dejanja (npr. sprejem provizije, podkupnine, razne vrste zlorab in podobno) pojasniti z nekakšno »normalnostjo« takih dejanj v sodobnem poslovanju. Če so taka ali nekatera izmed takih dejanj tudi normalna v morali ali gospodarskem življenju druge, razredne, buržoazne družbe, morajo biti s stališča prava in morale samoupravne socialistične družbe sankcionirana, tako pravno kot tudi moralno. Omenjeni primeri so zanimivi za spremljanje po eni strani prodiranja moralne zavesti in drugih moralnih sestavov v našega in po drugi strani za opozarjanje na nevarnosti, s katerimi se srečuje tisti del družbene lastninske mase, tisti del opredmetenega družbenega dela, ki se menjuje na svetovnem trgu. Ta del je tukaj bolj ogrožen tudi z moralne strani.

b) Lastnosti politične in pravne zavesti ter njuna povezanost z gospodarsko kriminaliteto

1. Za družbenolastninsko razmerje je potrebna razvita **politična zavest** tako odgovornih posameznikov v organizacijah združenega dela in na drugih mestih, kjer je družbeno premoženje, kot tudi drugih delovnih ljudi in državljanov, kajti to razmerje je v temelju in vsebini — politično razmerje. Ta zavest bi morala biti ustrezna socialistični samoupravni družbi in družbeni lastnini, a še vedno ni popolnoma izoblikovana in zato ni dovolj učinkovita niti zavest o **politični odgovornosti** pri gospodarjenju s sredstvi v družbeni lasti.

V naši družbi se politična zavest glede družbene lastnine vidi predvsem v razvitosti samoupravne zavesti in razmerij. Prav tam, kjer je ta zavest in kjer so ta razmerja najslabše razvita, je namreč najslabše zavarovana tudi družbena lastnina.

Ta zavest oziroma občutek družbenopolitične odgovornosti je posebno pomemben pri aktiviranju družbenopolitičnih organizacij za varstvo družbene lastnine. Jasno je, da mora imeti vsa ta dejavnost predvsem preprečevalen pomen. Slaba razvitost zavesti ovira tudi to dejavnost in s tem posredno lahko deluje tudi kot kriminogeni dejavnik.

2. Za **pravno zavest** v naši družbi, predvsem še v gospodarstvu, poznamo precej zanesljive kazalnike, ki kažejo na njeno slabo izoblikovanost; tu gre seveda za slabo izoblikovanost s stališča potreb socialističnih gospodarskih razmerij in družbene lastnine.

Pravna zavest izraža najneposrednejši aktualni interes in dejanski položaj državljanov v pravnem redu. Pravna zavest je »pogoj, brez katerega ni potrebne kohezije mišljenja in ravnanja, ni potrebne usklajenosti družbenih ciljev, sprejetih vrednot in praktičnega ravnanja, ni učinkovitega funkcioniranja družbenih ustanov«.³²

V naši družbi mora biti pravna zavest seveda v skladu s splošnimi političnimi načeli samoupravljanja in družbene lastnine kot temeljnih pravnih institutov naše družbe in v skladu z moralnimi vrednotami oziroma vrednostnimi sodbami, ki se nanašajo na ta ključna družbena razmerja in vrednote. Stopnja njene razvitosti se meri po stopnji, s katero so jo sprejele osebe,

³² Milanović, V., Svest građana kao faktor društvene samozaštite, str. 50—51.

na katere se nanaša.³³ Za to si vsaka družba prizadeva, da bi čim bolj izoblikovala to zavest svojih državljanov; za našo družbo to velja še prav posebno.

Ker so gospodarsko-denarna razmerja temeljito urejena s pravnimi normami in ker bi moralo gospodarsko življenje te norme spoštovati, je izoblikovanost pravne zavesti v tej panogi pravnega normiranja in na tem področju družbenih razmerij zelo pomembna za preprečevanje prestopnega ravnanja. Neizdelanost ali slaba izoblikovanost pravne zavesti je lahko kriminogena.

Pravni teoretiki in praktiki nas prepričujejo, da je pravna zavest pri nas še vedno **slabo razvita**.³⁴ To se posebno kaže v gospodarstvu, kajti tukaj so pojavi, ki omogočajo neutrjeno oziroma slabo razvito pravno zavest, še bolj poudarjeni pa tudi pomen pravnih razmerij v gospodarskem življenju je za družbo zelo velik. Neizoblikovana pravna zavest po svoje deluje na neusta-

ljenost gospodarskih razmerij pa tudi na nedosledno in omahljivo stališče do zahtev družbe po disciplini v gospodarskem ravnanju.

Ker je tudi sistem deliktnepravne varstva družbene lastnine in gospodarskih razmerij v bistvu strukturiran po pravnih normah in institucijah, so te ugotovitve pomembne tudi za njegovo uporabo in učinkovitost.

Vse te oblike družbene zavesti pa tudi njihove splošne in posebne lastnosti moramo pri opazovanju njihovega delovanja seveda jemati v celoti, in sicer tako v celoti družbene zavesti kot take kakor tudi v celoti vseh objektivnih in subjektivnih dejavnikov kriminalitete. Čeprav so subjektivni dejavniki izraz nekaterih objektivnih dejstev v družbenem življenju, tudi oni sami zase, še posebno pa prek posameznih oblik družbene zavesti delujejo na objektivne dejavnike in jih ali spodbujajo ali zavirajo.

Iz srbsčine prevedel
Marko Tušek

UDC 301.125+343.53

Social Consciousness and Economic Crime

Pihler, Stanko, Master of Sciences, Senior Research Fellow, Institute for Criminological and Sociological Research, Beograd

The behaviour of social groups and individuals is influenced by various forms of social consciousness. In Yugoslav society there is a certain connection between particular forms of social consciousness and economic crime. Social consciousness is an expression of the objective conditions of social and economic life. It is a secondary, yet relatively independent social force having an influence on deviance in economic life.

The significance of moral consciousness and its impact on economic crime is specially stressed and we can not neglect the influence of political and

legal consciousness. When dealing with economic crime in contemporary Yugoslav society, other forms of social consciousness can easily be neglected.

A crucial question is the building-up of moral consciousness in proprietorship relations, particularly in socio-proprietorship relations. We can conclude that the existing structure of moral consciousness is not adequate as regards the protection of social property. Neither moral nor political and legal consciousness are on a high enough level, which certainly influences deviant behaviour in the economy.

³³ »Če bi se tega vprašanja lotili glede na navadno, lahko tudi površinske ali vidne kazalnike, tedaj bi lahko rekli, da ni pravne zavesti tam in tedaj, kjer je veliko neprilagojenega ravnanja, odpora in spopadov z vladajočimi normami, kjer se kažejo različne oblike asocialnega in antisocialnega vedenja, kjer je veliko nedisciplin, nereda in podobnih pojavov, vse do kaznivih dejanj kot z zakonom predvidenih oblik družbi nevarnih napadov na zavarovane skupne in osebne vrednote družbe. In nasprotno: kjer ni takih pojavov ali jih je vsaj razmeroma manj, kjer se vladajoče norme spoštujejo, izpolnjujejo in uresničujejo, in sicer ne samo kot od zunaj

vsiljena nujnost, temveč tudi kot potreba organizirane družbe, bi lahko rekli, da imamo visoko stopnjo pravne zavesti.« (M. Perović, Pravna svest i društvena samozaštita, str. 10.)

³⁴ Vzroki so zelo raznovrstni in ne preprosti: veliko število pravnih predpisov, nenehne spremembe predpisov, ki še niti niso bili dobro uporabljeni, preveliko (nerealno) pričakovanje od pravnih norm, veliko število deklarativnih pravnih norm, slaba usklajenost posameznih pravnih celot, pojavi formalizma pri odločanju in uporabi pravnih norm, pojavi neenake uporabe prava oziroma razlaganja prava itd.